

հավիրքի՝ I համաշխարհային պատերազմի մեջ: Այդ արյունալի պատերազմի հրադարձությունների մեջ հայ ժողովրդի բոլոր հասարակական շերտերի, քաղաքական կուսակցությունների, հոսանքների հետ միասին անմասն չէր մնալու նաև հայ ժողովրդի ազատագրության գործի համար մաքառող Սոցիալ-Դեմոկրատ Զնչական կուսակցությունը:

ՄՈՒՐԱԿ ԿԱՐԱԴԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ 2-ՐԴ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԵՐ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ (1914-1916թթ.)

Հայ ժողովուրդն ամենակտիվ մասնակցությունն ունեցավ առաջին համաշխարհային պատերազմին: Պաշտոնական տվյալներով Ռուսաստանի յուրաքանչյուր 100 հայից 13-ը զորակոչվեցին բանակ: Ռուսական կայսրության 2 միլիոն 54 հազարանոց հայ ազգաբնակչությունը պատերազմի տարիներին ռուսական բանակին տվեց ավելի քան 250 հազար զինվոր¹: Դրանից բացի, պատերազմի տարիներին Կովկասյան ռուսական բանակի կազմում ստեղծվեցին հայկական կամավորական խմբեր, որոնց մարտիկները իրենց գործած սխրանքներով ու հերոսությամբ արժանի ավանդ ներդրեցին թուրքական զորքերի նկատմամբ Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի տարած հաղթանակներում, նպաստեցին ռուսական զենքի փառքի տարածմանը: 1914-1916թթ. Կովկասյան ճակատի մարտական գործողություններում հատկապես աչքի ընկավ Դրոյի /Դրաստամատ Կանյանի/ հրամանատարությամբ գործող հայկական 2-րդ կամավորական խումբը:

Հայկական 2-րդ կամավորական խումբը, որի կազմում կար 472 մարդ, որից 354-ը արևելահայ, իսկ 118-ը արևմտահայ, ռազմի դաշտ մեկնեց 1914թ. հոկտեմբերի 25-ին: Դուրս գալով Իգդիրից խումբը գործուղվեց գեներալ Նիկոլայի գլխավորած Բայազետյան ռուսական զորաջոկատ, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Կըզլուզում: Բայազետի մոտ: Առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ խումբը ունեցավ հոկտեմբերի 30-ին, Թափարիզի լեռնանցքի մոտ: Հոկտեմբերի 30-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը, երկու օր տևած այդ ծանր մարտում, խումբը գրավեց Գյավրե-Շամի գյուղը: Այդ ճակատամարտի նոյեմբերի 1-ի վիրավորվեց խմբի հրամանատար Դրոն, որին ժամանակավորապես փոխարինեց Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաջյան):

Հայկական 2-րդ խմբի Գյավրե-Շամիի հաջող մարտական գործողությունները համընկան Բասենի դաշտում՝ Մդինդվանի և Հոպիկի ուղղությամբ գործող ռուսական զորքերի ունեցած անհաջողությունների և դեպի Յուզ-Վերան նրանց նահանջի հետ: Այդ իսկ պատճառով, նոյեմբերի սկզբին, գեներալ Նիկոլայի առաջ անցած զորաջոկատին հրամայվեց հետ քաշվել դեպի սահմանային լեռը: Հայկական 2-րդ խմբին կարգադրվեց թողնել Գյավրե-Շամին և Թափարիզի լեռնանցքով շարժվել դեպի Կըզլուզ-Ալաշկերտի Ղարաքիլիսա, այստեղ գործող գեներալ Աբաղիևի զորաջոկատին միանալու համար: Գեներալ Աբաղիևը հայկա-

¹ Դրոզանյան Գ., Հայերի մասնակցությունը առաջին համաշխարհային պատերազմին Կովկասյան ռազմաճակատի վրա 1914-1917թ.թ., Հայրենիք, Բոսթոն, 1927, № 2, էջ 12:

կան 2-րդ խմբին հանձնարարեց կենտրոնացնել Դուբազ գյուղում՝ Կըզլ-Գյադուկից հարավ, թուրքերի կողմից ուժգին կրակի տակ առնված դիրքերը պաշտպանելու համար: Ամրանալով այս դիրքերում, խումբն իրականացրեց պահակային և հետախուզական ծառայություն: Գններալ Աբազիևի զորաջոկատի կազմում մինչև 1914թ. դեկտեմբերի 13-ը, հայկական 2-րդ կամավորական խումբը մասնակցեց 9 մարտերի: Նոյեմբերի 22-ին, 24-ին, 28-ին և դեկտեմբերի 7-ին՝ Դուբազի շրջանում և Տինտինում, դեկտեմբերի 10-ին՝ Դերեկի շրջանում, իսկ դեկտեմբերի 11-ին, 12-ին և 13-ին՝ կրկին Տինտինում: Խումբը ստեղծված դիրքերը շուտափույթ թողեց սարիզամիշյան դեպքերի հետ կապված, ռուսական բանակի ընդհանուր նահանջի մասին հրամանի համաձայն: Այդ նահանջի ժամանակ, չափազանց ծանր պայմաններում, հայկական 2-րդ կամավորական խումբն ուղարկվեց թիկունք՝ հանգստի և համալրման: Մի շարք մարտերում հասնելով հաղթանակի, միայն 1914թ. հոկտեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի 13-ը, 24-ը տևած կռիվներում, խումբն ունեցել էր մարդկային զոհեր, տվել էր 13 սպանված և 29 վիրավոր²:

Կամավորական 2-րդ խմբի թիկունք վերադառնալուն պես ավարտվում է Կովկասյան ճակատում նրա գործունեության առաջին շրջանը (այդ խմբի մասնակցությունը մարտական գործողություններին կարելի է պայմանականորեն քաժանել երեք շրջանի, որոնցից 1-ինը տևում է մինչև 1915թ. հունվար, 2-րդը՝ 1915թ. ապրիլից մինչև հուլիս և 3-րդը՝ 1915թ. սեպտեմբերից մինչև 1916թ. հունիս):

1915թ. ապրիլին հայկական 2-րդ խումբը վերակազմավորվեց, համալրվեց և մտավ Վարդանի /ԱրագիսՄեհրաբյանի/ գլխավորած Արարատյան զորա-

ջոկատի մեջ:

1915թ. ապրիլի 15-ին 2-րդ կամավորական խումբը Արարատյան զորաջոկատի կազմում (1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ խմբեր, 2300 հետևակ և 500 հեծյալ կամավորական) Վարդանի ընդհանուր հրամանատարությամբ դուրս գալով երևանից ուղևորվեց դեպի Էջմիածին, որտեղ Գևորգյան ճեմարանի բակում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ի մասնակցությամբ, տեղի ունեցավ զորաջոկատի երդման հանդիսավոր արարողությունը: Էջմիածնից զորաջոկատը ուղևորվեց Իգդիր՝ Չինգիլի լեռնանցքի ուղղությամբ: Ապրիլի 21-ին հասնելով Կըզլդուզ, Արարատյան զորաջոկատը ներգրավվեց գեներալ Նիկոլաևի գլխավորած Բայազետի ռուսական զորաջոկատի կազմում: Այդ զորաջոկատին Կովկասյան բանակի հրամանատարի՝ ապրիլի 24-ի հրամանով կարգադրված էր անցնել թուրքերի գրաված Տափարիզի կիրճը (Բայազետից դեպի հարավ) և, ճեղքելով թուրքական զորքերի դիմադրությունը, քացել Վան տանող ճանապարհը: Այս խնդիրը իրականացնելու նպատակով, դեռևս ապրիլի 23-ի հրամանի համաձայն, Բայազետի զորաջոկատը բաժանվեց 3 զորաշարայան: Ջորաջոկատի աջ շարայանը, որի հիմքը կազմում էր հայկական 2-րդ կամավորական խումբը 1022 մարդ, որոնցից 678-ը արևելահայեր էին, իսկ 344-ը՝ արևմտահայեր, Դրոյի գլխավորությամբ, հանձնարարվեց եղած ուժերով ապրիլի 24-ին դուրս գալ Ջուրավա գյուղից և շարժվել Արին-գյոլ լճի ուղղությամբ, ապա ետ շարժել հակառակորդին Արին-գյոլ և Դասին-գյոլ լճերի մոտից: Առաջին ընդհարումը հակառակորդի հետ 2-րդ խումբը ունեցավ 1915թ. ապրիլի 24-ին Քյալասարում,

² Տե՛ս Դայաստանի Հանրապետության Պետական Կենտրոնական Պատմության Արխիվ (այսուհետև ԴԴ ՊԿՊԱ), գ. 16, ք. 3:

³ Նույն տեղում, գ. 3, ք. 8:

երկրորդը՝ Դասին-գյուղում ապրիլի 25-ին, երրորդը՝ ապրիլի 28-ին՝ Բայազետասոյի մոտ⁴:

1915թ. մայիսի 1-ին, գեներալ Նիկոլանը հրահանգեց Վարդանին անմիջապես «շարժվել դեպի Վան, այնտեղ պաշարված հայերին ազատագրելու համար»: Նույն օրը, կատարելով զորաջոկատի հրամանատարի հրահանգը, Արարատյան զորաջոկատը՝ 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերով, ապավինելով միայն սեփական ուժերին (Բայազետի զորաջոկատի մնացած զորամասերը Արժնջը գրավելու համար ուղարկվել էին գեներալ Աբաղիկի տրամադրության տակ, վերջիններիս համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս Ջելան-Դարասիի զինված քողերը), առանց հրանոթի և զնդացրի, շարժվեց առաջ՝ Վանի ուղղությամբ և քողերի հետ ունեցած երկարատև, թեժ մարտերից հետո գրավեց Վանի մոտ գտնվող Քոսուր, Շևեթյար, Դերկաշեն, Փանգ և մի շարք այլ գյուղեր: Հաջորդ օրը՝ մայիսի 2-ին, Արարատյան զորաջոկատը, ընդունելով համապատասխան մարտական կարգ (2-րդ խումբը ծախ թևում, 4-րդը՝ կենտրոնում, իսկ 3-րդը՝ աջ թևում), շարունակեց իր առաջխաղացումը և արյունահեղ կռիվներից հետո հասավ մինչև Թիմարի շրջան: Այստեղ հայկական 3-րդ խումբը քողերի հետ ունեցած թեթև կռիվներից հետո գրավեց Աստվածածին գյուղը և շարժվեց ավելի խորը դեպի հարավ: Մինչև ժամանակ 4-րդ հայկական խումբը թշնամու հետ ունեցած մի քանի թեթև ընդհարումներից հետո շարժվեց Արթավե և Պողոս գյուղերի ուղղությամբ և դուրս եկավ Արչակ լճի արևմտյան հատված, Քըզլջա գյուղի մոտ: Հայկական 2-րդ խումբը նույն օրը երեկոյան գրավեց Հասփիշատ գյուղը (Վանա լճի հյուսիսում): Քողերը, որոնց դիրքեր էին բռնել Ջանիկ-Քեյթյա-բիկ-Ածբուլաղ գծի վրա, չկարողանալով լուրջ դիմադրություն ցույց տալ հայ կամավորներին, նահանջեցին և դիրքեր գրավեցին Խոշաբում: Թշնամու այս ճակատի դիմադրությունը ճեղքվեց հայկական 4-րդ կամավորական խմբի արագ առաջխաղացմամբ: Հայ կամավորները, ներխուժելով հակառակորդի ուժերի կենտրոն, փախուստի մատնեցին թշնամուն: Խոշաբի գրավմամբ որոշվեց նաև Վանի ճակատագիրը: 1915թ. մայիսի 3-ից 4-ը Վանի շրջակայքում քողերի հետ տեղի ունեցան մի շարք կարճատև, բայց արյունահեղ մարտեր, որից հետո, Արարատյան զորաջոկատի 2-րդ և 4-րդ հայկական կամավորական խմբերի հեծյալ զորամասերը Խեչոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ մոտեցան Վանի մատույցներին և մայիսի 5-ի երեկոյան առաջիններից մտան Վան: Գեներալ Նիկոլանի՝ Բայազետի զորաջոկատի մյուս զորամասերի հանդիսավոր մուտքը Վան քաղաք տեղի ունեցավ մայիսի 6-ին:

Վանի ազատագրումից անմիջապես հետո հայկական 2-րդ խումբը Վանից անցավ Շատախ, և այն գրավեց մայիսի 12-ին: Շատախում ապրիլի սկզբից, տեղի հայ բնակչությունը վանեցիների օրինակով ապստամբություն էր բարձրացրել թուրքերի դեմ և երկու ամիս էր անընդհատ, անհավասար մարտեր էր մղում թուրքական ոստիկանական (ժանդարմերիայի) ջոկատների և քողերի դեմ:

Մայիսի 16-ից 20-ը Առջանց, Գյավաշ, Կառկառ և Առինջ գյուղերի մոտ տեղի ունեցած կռիվներից հետո, խումբը Հասան դաշտի վրայով հասավ մինչև Մոկս: Վերոհիշյալ ուղղություններով հայկական 2-րդ խմբի՝ Մոկսին մոտենալու պահին, քաղաքից հասան լուրեր թուրքերի դեմ Մոկսի հայ ազգաբնակչության ապստամբության մասին: Ապստամբությունը բռնկվել էր մայիսի սկզբներին և աստիճանաբար զարգանալով, մայիսի կեսերին հասել էր իր գագաթնակետին,

⁴ Նույն տեղում, գ. 16, բ. 3:

իսկ Վանից և Շատախից նահանջած թշնամու մեծ ուժերի կուտակման հետևանքով, Սոկսի ապստամբների դրոթյունը մայիսի վերջերին դարձել էր օրհասական: Հայկական 2-րդ խումբը Օոկանց գյուղի մոտ թուրքական ոստիկանական ջոկատների և քրդերի հետ տեղի ունեցած կռիվներից հետո, հաղթահարելով անանցելի լեռները և կիրճերը, մայիսի 18-ին մտավ և գրավեց Սոկսը: Առաջինը՝ քաղաք մուտք գործեց Մեսրոպի գլխավորած հայկական վաշտը:

Մայիսի 22-25-ը ընկած ժամանակահատվածում թշնամին մեծ ուժերով փորձեց շրջանցել խմբին թիկունքից, նպատակ ունենալով կտրել Շատախի և Ախթամարի ճանապարհը, սակայն ջախջախվեց և ետ շարտվեց:

Հունիսի 2-ին 2-րդ կամավորական խումբը գրավեց Սպարկերտը: Սպարկերտի հայ բնակչությունը՝ մոտ 4000 մարդ, զաղթեց սկզբում Սոկս, ապա՝ Վան: 1915թ. հունիսի կեսերին, Դրոն հիսունի հասնող հեծյալներ թողնելով Գիրանի դաշտում, և մեկ հետևակ ջոկատ Շատախում, ևս մի վաշտ էլ Սոկսում, 3/4 վաշտով, այսինքն հինգ ջոկատով և մեկ հեծյալ խմբով միանալով 1-ին, 3-րդ և 4-րդ հայկական խմբերին, մի շարք կատաղի կռիվներ տվեց Սորբի և Դատվանի շրջաններում⁵: Այնուհետև, շտաբի հրամանով հայկական 2-րդ խումբը շտապ վերադարձավ Բերկրի-Վալա, այստեղ մի քանի օր կարողացավ դիմադրել թշնամուն, որը հարձակումներ էր գործում Արճեշի կողմից: Այդ ժամանակ 2-րդ հայկական խումբն ապահովեց նաև Բերկրի ճանապարհով Արևելյան Հայաստան անցնող 200.000 հայ զաղթականության անվտանգությունը: Բերկրից նահանջելով, մեկ օր անց Դրոն՝ հեծյալ մի խմբով կրկին վերադարձավ Բերկրի-կուրի կամուրջը և այստեղից Արևելյան Հայաստան հասցրեց մեծ քանակությամբ հայ որբերի: Միայն 1915թ. ապրիլից մինչև հուլիս ընկած ժամանակահատվածում տեղի ունեցած կռիվներում հայկական 2-րդ խումբը ունեցավ 39 սպանված և 76 վիրավոր⁶:

Վանա լճի հարավային շրջաններն ազատագրելուց հետո 2-րդ կամավորական խումբը անցավ դեպի Սուշ և Բիթլիս, որտեղ ակտիվ մասնակցություն ունեցավ այդ շրջանում ծավալված ռազմական գործողություններին Սուշի և Բիթլիսի համար մղված կռիվներին և վերջիններիս ազատագրմանը: Սակայն, 1915թ. հուլիսի 16-ին, մարտական գործողությունների թեժ պահին, ելնելով կասկածելի մարտավարական նկատառումներից, Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը ռուսական բոլոր զորքերին և զորաջոկատներին հրամայեց թողնել նախկինում գրավված տարածքները, ինչպես նաև Վանը և նահանջել: Ռուսական զորքերը, լքելով ճակատը և Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքները, նահանջեցին դեպի Արևելյան Հայաստան: Նահանջող զորքերի մեջ էին նաև հայկական կամավորական խմբերը: Համատարած նահանջի արիջները 1915թ. հուլիսին 2-րդ խմբին բերեց Իգդիր:

Ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջը, որը ծանր անդրադարձավ Արևմտյան Հայաստանի, մասնավորապես Վանի շրջանի հայ բնակչության վրա, ճակատագրական նշանակություն ունեցավ նաև հայկական կամավորական խմբերի համար: Վարդանի գլխավորած Արարատյան զորաջոկատը, որը փայլուն ավարտեց Վանի օպերացիան և հերոսական հաղթանակներ ունեցավ մայիսի 10-ից հուլիսի 19-ը Վան-Բիթլիսի ուղղությամբ շուրջ երկու ամիս տևած մարտական գործողություններում՝ վերջնականապես կազմալուծվեց:

⁵ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 1, ք. 1-18:

⁶ Տես նույն տեղում, գ. 16, ք. 3-5:

Արյունահեղ կռիվների և մեծ զոհողությունների գնով ձեռք բերված մարտական հաղթանակների կորստից հուսալքված ու ճնշված հայ կամավորականները հատկապես արևմտահայերը, թողնելով զինվորական ծառայությունը, սկսեցին ցրվել: Կամավորներին խմբերը վերադարձնելու ռուսական հրամանատարության ու հայոց ազգային Բյուրոյի ջանքերը արդյունք չտվեցին: Կամավորների շարքերը շարունակեցին անդադար նոսրանալ և 1915թ. օգոստոսին, հայկական բոլոր չորս խմբերում, եղած մոտ 4000 կամավորականներից մնացել էր ընդամենը 1200 մարդ⁷: Չնայած դրան, ազգային Բյուրոն, որը ևս խիստ հիասթափված ու հուսալքված էր ռուսական հրամանատարության անսպասելի գործելակերպից, որոշեց անկախ ամեն բանից, վերականգնել հայկական կամավորական խմբերը և շարունակել Թուրքիայի դեմ պայքարի գործը: Ազգային Բյուրոյի այդ որոշմանը մեծապես նպաստեցին նաև նոր ձևավորված 6-րդ և 7-րդ հայկական կամավորական խմբերի առկայությունը, որոնք արդեն պատրաստ էին ռազմաճակատ մեկնելու: Համալրվեց նաև 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերի անձնակազմը:

1915թ. աշնանը և 1916թ. ձմռան ամիսներին ռուսական Կովկասյան բանակը նորից անցավ վճռական գործողությունների Թուրքիայի դեմ: Այդ մարտական գործողություններին մասնակցեցին նաև հայ կամավորները, որոնք, ինչպես միշտ, գործում էին ռուսական զորքերի առաջագործում: Հայկական 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 7-րդ կամավորական խմբերը, Կովկասյան 4-րդ կորպուսի կազմում, 1915թ. հոկտեմբերի 9-ից մինչև 1916թ. փետրվար ամիսները, թեժ ու արյունահեղ մարտեր մղեցին թշնամու թվապես գերազանցող ուժերի դեմ: Մասնակցեցին Արևմտյան Հայաստանի՝ Վանի, Ոստանի, Արճեշի, Խիզանի, Խնուսի, Մուշի, Բիթլիսի և մի քանի այլ հայկական քաղաքների և գյուղերի գրավմանն ու ազատագրմանը:

1915թ. նոյեմբերի 26-ին, Դրոյի գլխավորած հայկական 2-րդ կամավորական խումբը, որի կազմում կար 1240 մարդ, որոնցից 585-ը արևելահայ, իսկ 655-ը արևմտահայ, դուրս գալով Երևանից, շարժվեց Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ: Դեկտեմբերի 12-ին, հակառակորդի ուժերը պարզելու նպատակով, Դրոն հեծյալ՝ մի խմբով հարձակում գործեց Կոփի վրա: Վերադարձի ճանապարհին ցրտահպր եղան խմբի 35 կամավորականներ: Դեկտեմբերի 29-ին Դրոյի խումբը, ռուսական զորամասերի հետ միասին, շարժվեց Արճեշի ուղղությամբ և տեղի ունեցած մի քանի փոքր ընդհարումներից հետո, Հաղինի կիրճի մոտ, միացավ Արճեշի ռուսական զորաջոկատին և տեղակայվեց Բաղնուսում: 1916թ. հունվարի 9-ին, հայկական 2-րդ կամավորական խումբը Բաղնուսում թողնելով կես վաշտ հետևակ և 25 հեծյալներ, շարժվեց Խնուսի ուղղությամբ: Հունվարի 12-ին, խումբը ռուսական Լաբինսկյան գնդի հետ միասին, անցնելով Սիանակ լեռը, Կարա-Կիրփիի մոտ ջախջախեց և պարտության մատնեց այս ուղղությամբ նահանջող թշնամու զորամասերին, որից հետո, հունվարի 13-ի գիշերը, թեթև մարտերից հետո գրավեց Խնուսը: Հունվարի 18-ին 2-րդ խումբը Խնուսից տեղափոխվեց Կարաաղաջ, որտեղ և մնաց մինչև հունվարի 25-ը՝ մի շարք կռիվներ ունենալով հակառակորդի զորամասերի հետ: Հունվարի 26-ին 2-րդ կամավորական խումբը վերադարձավ Խնուս: Այստեղ երկու օր մնալուց հետո, հունվարի 28-ին Ջաուրմայի ուղղությամբ շարժվեց դեպի Մուշ և հնգօրյա ծանր

⁷ ԳԴՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1. գ. 8, ք. 5-44:

կռիվներից հետո խմբի հեծյալ ջոկատը առաջինը մտավ և գրավեց Մուշը: Դրանից մի քանի օր հետո միայն ռուսական զորքը մտնում է քաղաք:

1916թ. փետրվարի 5-ին հայկական 2-րդ խումբը Մուշից անցավ Բիթլիս, ճանապարհին գրավելով խաս, Նորք, Մառնիկ և մի շարք այլ գյուղեր: Փետրվարի 18-ին 2-րդ խմբի՝ Դալի Ղազարի գլխավորած վաշտը, ռուսական զորքերի հետ միասին գրավում է Բիթլիսը: Բիթլիսի գրավումից հետո հայկական 2-րդ խումբը կենտրոնացնում է Մառնիկ գյուղում, ապա շարժվում է դեպի Նաստիկ-գյուղի շրջան, սեփական ուժերով այդ տարածքները ազատագրելու համար: Յոթ օր Նաստիկ-գյուղի շրջանում հաջողությամբ գործելուց հետո, խումբը մարտի 5-ին կրկին վերադառնում է Մուշ: Հաջորդ օրը, մարտի 6-ին, Դրոյի գլխավորած խումբը Մուշից շարժվում է դեպի Կոլտաղաջ, որտեղ ևս մի շարք կռիվներ է ունենում թուրքական կանոնավոր զորքերի հետ: Վերջին անգամ հայկական 2-րդ խումբը կռվի է բռնվում թշնամու հետ Կոլտմա-Գյաղուկ գյուղի մոտ, ապրիլի 12-ին և 23-ին: Այդ արյունահեղ մարտերում զոհվում են խմբի հրամանատարի օգնական Հարություն Ավոյանը (Քյոսա), խմբապետ Մարտիրոս Խաղկիհանյանը, Ֆելիքսբել Վիրաբեցի եղբայրը, վիրավորվում են վաշտապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը և խմբապետ, կապիտան Հակոբջանյանը:

1916թ. մայիսի 1-ին շտաբի հրամանով հայկական կամավորական 2-րդ խումբը Մուշի վրայով վերադառնում է Խնուս և մինչև մայիսի վերջը տեղակայվում է Խնուսում, Գյում-Գյում ու Տափան գյուղերում: Խնուսում խումբը կազմաօրգնվելով կառավարությանն է հանձնում զենքն ու ձիերը. հունիսի 7-ին խմբի շտաբը տեղափոխվում է Երևան: Իր գործունեության ողջ ժամանակահատվածում՝ 1914թ. սեպտեմբերի 23-ից մինչև 1916թ. հունիսի 1-ը, Դրոյի գլխավորած 2-րդ կամավորական խումբը մասնակցել էր ավելի քան 40 տարբեր մարտերի ու մի շարք այլ ընդհարումների⁸: Ակնառու հաջողությունների կողքին մեծ էին նաև խմբի կորուստները: Միայն 1915թ. նոյեմբերի 26-ից մինչև 1916թ. հունվարի 4-ը ընկած ժամանակահատվածում խումբը ունեցավ 51 սպանված, 10-4 վիրավոր և 44 ցրտահար⁹:

Դրոյի գլխավորած հայկական 2-րդ խումբը, ինչպես և մյուս հայ կամավորական խմբերը, բացառիկ խիզախություն ու ռազմական հմտություն դրսևորեցին պատերազմի առաջին շրջանում՝ մեծապես օգնելով ռուսական բանակի հաղթանակներին Կովկասյան ճակատում, մասնավորապես՝ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գործում: Կատարելով առաջապահ, հետախուզական և պահակազորային ծառայություններ՝ հայ կամավորական խմբերն ակտիվ մասնակցություն ունեցան Արիդամիշի, Էրզրումի, Դիլմանի, Ռևանդուզի և այլ ճակատամարտերին, Բերկրի-Կալայի, Վանի, Խնուսի, Բիթլիսի, Էրզրումի ազատագրմանը: Նրանք մեծ դեր կատարեցին նաև արևմտահայ գաղթականության կյանքը փրկելու գործում:

Ռուսական բանակի հրամանատարությունը բարձր գնահատեց հայ կամավորների ռազմական գործունեությունը: Նրանցից շատերը պարգևատրվեցին մարտական շքանշաններով ու մեդալներով, այդ թվում նաև Գեորգիևյան խաչով: Այսպես օրինակ՝ միայն 2-րդ կամավորական խմբի անձնակազմից (հրամանատար Դրո) 1914թ. հոկտեմբերի 23-ից մինչև 1916թ. հունիսի 1-ը ընկած ժամանակահատվածում Գեորգիևյան խաչով պարգևատրվեց 76 կամավորական (որից

⁸ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 16, ք. 3-5:

⁹ Տես նույն տեղում:

երկուսն առաջին աստիճանի), 138 մարդ պարզևատրվեց մեղալիներով¹: Մարտական գործողություններին ակտիվորեն մասնակցելու համար Չեռոզիկյան խաչի 1-ին և 2-րդ աստիճանի շքանշաններով պարգևատրվածների թվում էին հայկական 2-րդ կամավորական խմբի հրամանատարի տեղակալ պորուչիկ Գարեգին Նժդեհը² և ուրիշներ:

Իր առաջադրանքը հաջողությամբ կատարելուց հետո, 2-րդ կամավորական խումբը, ինչպես և մյուս հայկական խմբերը, վերածվեցին կանոնավոր հրաձգային գոմարտականների, որով Կովկասյան ճակատում դրվեց հայկական կանոնավոր զինուժի հիմքը:

ՏԻԳՐԱՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԵ «ՀՈՐԻԶՈՆ» ԹԵՐԹԻ ԷԶԵՐՈՒՄ /1915-1916թթ./

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Օսմանյան Թուրքիայում, Մեծ տերությունների բացահայտ թողտվության պայմաններում, երիտթուրքական իշխանությունների կողմից վաղօրոք ծրագրավորված հայ ազգաբնակչության զանգվածային հալածանքների, ձերբակալությունների, տեղահանության և, վերջապես, այս ամենից հետո ցեղասպանության վերաբերյալ մեզ են հասել մեծ թվով վկայություններ, պաշտոնական գրագրություններ, փաստաթղթեր, տեղեկագրեր, լուսանկարներ, ակամատեսների հիշողություններ և այլ արժեքավոր նյութեր: Այս մեծաքանակ և տարատեսակ վավերագրերի շարքում իր ուրույն տեղն ունի այդ ժամանակաշրջանում հրատարակված հայ պարբերական մամուլը: Ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանում, Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում, Եգիպտոսում, Ռուսաստանի շատ վայրերում, Եվրոպական մի շարք պետություններում, Ամերիկայում և այլուր հրատարակվող հայ պարբերականների էջերում հրապարակվել են բազմաթիվ տեղեկություններ Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայության նկատմամբ կիրառված սոսկալի ոճրի վերաբերյալ:

XX դարի առաջին քառորդում Հայաստանում և աշխարհի տարբեր երկրներում հրատարակվել են, ավելի քան 600 հայ պարբերականներ³: Հայ պարբերականների մի մասը լույս է տեսել Ռուսաստանի տիրապետության տակ

¹ Տես. ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 121, ց. 3, գ. 16, թ. 3:

² Գարեգին Նժդեհը 1-ին և 2-րդ աստիճանի Չեռոզիկյան խաչի շքանշաններով պարգևատրվելուց բացի ներկայացված էր պարգևատրման նաև Չեռոզիկյան խաչի 3-րդ և 2-րդ, Սուրբ Աննայի 4-րդ՝ «Քաջության համար» մակագրությամբ և Սուրբ Վաղինիկի 3-րդ աստիճանի շքանշանների: Տես. Վրաստանի Կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՎԿՊԱ), ֆ. 1, ց. 2, գ. 85, թ. 1-6:

³ Հայ ժողովրդի պատմություն, ԴԴ ԳԱԱ հրատ. հ. VI, եր. 1981, էջ 865: